

Марфалагічныя сродкі для выражэння значэння тэмпаральнасці зафіксаваны ў 4,4 % выпадкаў. Сярод іх: **формаўтваральныя часціцы** (3 %), **вылучальна-абмежавальныя часціцы** (0,8 %), **узмацняльныя часціцы** (0,6 %). Маркіроўка значэння тэмпаральнасці абумоўлена граматычнай валентнасцю дзеяслова: часціцы спалучаюцца толькі з дзеясловамі прошлага часу (пры адсутнасці ў эліптычнай канструкцыі экспліцытна выражаных дзеясловаў з іншым значэннем).

Сукупнасць спосабаў і сродкаў рэалізацыі катэгорыі тэмпаральнасці ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова можна кваліфікаваць як сістэму.

4.1.2 Мадальнасць

Сінтаксічная катэгорыя мадальнасці дазваляе афармляць паведамленне як рэальнае або ірэальнае – пабуджэнне да дзеяння (П. П. Шуба) ці магчымасць дзеяння пры пэўных умовах (Л. І. Бурак) або адносіны моўцы да выказвання (Н. Ю. Паўлоўская, Т. Р. Рамза).

Аб’ектыўная мадальнасць найбольш часта рэалізуецца ў значэнні *загаднага ладу*, які выражаецца тыповымі сродкамі пры ўмове, калі эліпсуецца дзеяслоў у форме першай асобы множнага ліку або другой асобы адзіночнага ліку. У такім выпадку маецца марфалагічны паказчык значэння – часціца *давай* (*давайце*): *Тут елкі. Яны гараць дрэнна. Давай у оярэнік* (П. Васючэнка); *Давай хутчэй наверх* (І. Новікаў); *Давай, давай – ад француз* (І. Новікаў); *Давай, давай да нас* (У. Корбан); *О, ведаеш, ідэя! Давай на курорт!* (І. Мележ); *Музыканты іграюць польку ў паскораным тэмпе. Адаць (падыходзячы да Надзі).* – *Давай і мы* (І. Козел).

Калі ж для выражэння значэння *загаднага ладу* 2 асобы множнага ліку выкарыстоўваецца часціца *давайце*, то ў такіх сказах форма эліпсаванага дзеяслова замяшчаецца формай часціцы: *Давайце вальс* (Г. Марчук); – *Ето праўда! – падхапіў Хоня. – Дак давайце ў хату* (І. Мележ); *Дак, калі каму ўжэ так хочацца этай зямлі, – тут правільна сказаў Хоня, – давайце да тых, што ўжэ ўступілі. І вам будзе ўцешна! Не абідзім* (І. Мележ).

У якасці паказчыка мадальнасці ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова можа выкарыстоўвацца формаўтваральная часціца *бы*, тыповым для якой з’яўляецца значэнне ўмоўнага ладу. Аднак у кантэксте яна часам выражае і значэнне *загаднага ладу*: *Сакратара мне б яшчэ...* (М. Зарэцкі); *Вось гэтага б глыбоцкага настаўніка ў дэпутаты* (Г. Багданава); *Во сюды б жанчын гэтых* (Г. Багданава); *Ім бы зерня, // Ім бы – хлеба* (А. Грачанікаў); *Нам бы радыё, таварыш камандзір* (А. Дзялендзік); *Дзіўны вы чалавек, Пётр Іванавіч! Вам бы – ніжэй травы* (А. Дзялендзік). На значэнне *загаднага ладу* ў дадзенай канструкцыі ўказвае яшчэ і форма дапаўнення *вам*, якая пры адсутнасці прамога ўказання на функцыю адрасата набывае функцыю аб’екта з адпаведнымі мадальнымі характарыстыкамі сказа.

Функцыю кампенсаторнага кампанента выконвае і сэнсавая часціца *каб*: *От каб «кацюшу» хоць адну* (А. Кулакоўскі); *От каб блінцоў* (У. Паўлаў); *Бачыў, які я дыван дастала? Каб яшчэ халадзільнік да гарачыні* (А. Жук); *На гэты раз даравалі. Толькі грошы за Маліну (карову) каб адразу на калякціў* (С. Баранавых); *Каб садзік і каб агарод* (Я. Янішчыц); *Эх, каб заўтра раніцою // Ды яскравая зара* (З. Бядуля).

У якасці паказчыка значэння загаднага ладу часам выкарыстоўваецца адмоўная часціца *ні*: *Без маёй запіскі нікому ні манеткі* (А. Макаёнак). Падобныя сродкі з'яўляюцца тыповымі для выражэння значэнняў загаднага ладу і набываюць падобную функцыю толькі ў канкрэтным тэксце.

Значэнне загаднага ладу ў канструкцыях з эліпісам дзеяслова можа рэалізавацца і спосабам спалучэння некалькіх часціц – сэнсавай і адмоўнай. У такіх выпадках канструкцыя набывае адценне пабуджальнасці – *Каб ні слова пра ўсё! Нікому, ніколі!* (І. Мележ).

Спалучацца пры ўтварэнні розных мадальных значэнняў могуць і формаўтваральныя часціцы са значэннем загаднага ладу *хай* і ўмоўнага *бы*: – *Ага! – сказаў Цвяткоў! – Мы хай бы – на перадаву, так? А ты – у кусты! Знаем такіх!* (В. Быкаў). Аднак дамінуючую ролю ў такіх выпадках выконвае часціца *хай*, якая маркіруе сказ значэннем ірэальнай мадальнасці – загадным ладам: *Хай вяночак на галоўку* (З. Бядуля).

Спалучаюцца паміж сабой таксама пыталыя і формаўтваральныя часціцы: *Ці нельга адразу ўсё ў хату?* (А. Бялевіч); *Ці нельга б пацішэй трохі. – І напрыстойней!* (І. Мележ). Пры камбінацыі падобных паказчыкаў сказ набывае выразнае адценне пажаданасці пры агульным значэнні загаднага ладу. Шматфункцыянальны характар часціц і іх спалучэнняў дазваляе ім выкарыстоўвацца ў розных функцыях, у тым ліку і для рэалізацыі пэўных граматычных значэнняў.

Значэнне загаднага ладу рэалізуецца на аснове сінтаксічнага паралелізму ў структуры складанага сказа і звышфразавога адзінства ў спалучэнні са злучнікам *каб*: *Дак глядзі ж, каб з хаты нікуды! І ў хату нікога чужога – зачыніся і не пускай!* (І. Мележ); *Знайце ж канспірацыю... І працуйце ціха... // Каб ні слова немцам, пападзеш калі. // І, здаецца, з ветрам // Вылятала Свіслач, // Буйнаю паводкай // Мчала на палі* (П. Броўка). Злучнікі *каб* у прыведзеных сказах могуць спалучацца толькі з дзеясловамі са значэннем загаднага ладу.

Сярод паказчыкаў значэння загаднага ладу шырока выкарыстоўваюцца звароткі. Яны канкрэтызуюць адценне пабуджальнасці ў сказах: *Гэй, парабкі, на сходы* (З. Бядуля); *Хлопцы, хутчэй да аула* (З. Бядуля); *Хлопцы! Хутчэй з ка-сагору* (З. Бядуля); *Дзяжурны! Сюды партызанку* (І. Мележ); – *Гэй, днявальны, сюды!* (А. Макаёнак). Інтанацыйна-сэнсавое афармленне звароткаў дазваляе аддыферэнцыраваць аманімічныя формы эліптычных канструкцый са значэннем абвеснага і загаднага ладу.

Парцэляваныя канструкцыі ў спалучэнні з адпаведнай інтанацыяй таксама могуць указваць на значэнне загаднага ладу эліпсаванага дзеяслова. У канструкцыі – *У Юравічы! У бальніцу – зараз жа! – сказаў доктар, паклікаўшы бацьку з сянец...* (І. Мележ) парцэлят у *Юравічы!* адначасова з’яўляецца паказчыкам семантыкі і адпаведнага значэння мадальнасці. Далучальная сувязь адкрывае шырокія магчымасці для рэалізацыі значэння загаднага ладу. Сэнсавая самастойнасць кожнага парцэлята выразна фарміруе клічную інтанацыю, што надае канструкцыям граматычна адназначны характар і дазваляе кваліфікаваць іх мадальнасць як ірэальную: *Ну, дзе твой бандыт? К следчаму!* (В. Быкаў).

Назіраюцца выпадкі, калі паказчыкам значэння загаднага ладу выступае інтанацыя, якая ў эліптычных канструкцыях выражае мадальнае адценне пабуджальнасці без спецыяльных сродкаў: *Усе – на выбары!* («Рагнеда»); *Усе на кангрэс!* («Інжынер Беларусі»); *Сюды, хлопцы! На помач!* (Л. Каліга); *Годзе балбатні! У краіну Сланечнікаў – ганца з выклікам на рыцарскі паясынак!* (П. Васючэнка); *Зараз жа «Пабеду» да праўлення!* (Э. Валасевіч); *Ану, даюму!* (С. Кавалёў).

Выражэнне значэння загаднага ладу можа быць абумоўлена фармальна-граматычнымі фактарамі. У якасці сінкрычнага паказчыка значэння ладу часам выступае *форма дапаўнення* з аб’ектным значэннем у форме роднага склону. Падобны структурны тып эліптычных канструкцый дазваляе ў адной сінтаксічнай пазіцыі рэалізаваць як семантыку, так і прэдыкатыўныя катэгорыі: – *«Лявоніху», Васіль, «Лязніху»!* (А. Дудараў); *«Мяцеліцу», «Мяцеліцу»!* (М. Гарэцкі); – *Каня! Каня! Каня! – крычыць хтосьці дзесьці* (М. Гарэцкі); *Мне б у гаспадарку такіх работнікаў* (Г. Далідовіч).

У падобных канструкцыях немалаважную ролю пры рэалізацыі прэдыкатыўных катэгорый адыгрывае інтанацыя, а таксама ў некаторых выпадках наяўнасць зваротка. Аднак дамінуючая роля тут належыць фармальна-граматычным сродкам.

Канструкцыям з эліпсісам дзеяслова ўласцівае значэнне ўмоўнага ладу, фармальныя паказчыкі якога не вызначаюцца разнастайнасцю. Самым распаўсюджаным сродкам рэалізацыі мадальнага значэння выступае часціца *б (бы)*: *Я буду рабіць з чыстай душой. Толькі б вакансія – мне* (А. Макаёнак); *Ездзілі мы ўчора на выстаўку. Вось гэта тэхніка! Нам бы такую ў калгас!* (А. Дзялендзік); *Я, калі б не цвёрдае заданне, з радасцю б у калгас* (І. Мележ); – *Мёд лепей было б на продаж, – строга сказаў Васіль* (І. Мележ); *Толькі от вас ды матку шкода, дак і дзяржуся я. А так – даўно б!* (І. Мележ).

Радзей у падобнай функцыі выкарыстоўваецца вылучальна-абмежавальная часціца *хоць*: *Хоць бы які пакойчык* (М. Гарэцкі); *З вейкі мамінай парушынкай // У сусвеце ляціць чалавек. // Хоць глыточак адзін, хоць расінку // На дарогу – на год, як на век* (В. Зуёнак). Рэдкасць выкарыстання тлумачыцца нетыповасцю падобнай функцыі для названай часціцы.

Часам значэнне ўмоўнага ладу ў эліптычнай канструкцыі выражаецца з дапамогай спалучэння вылучальна-абмежавальнай і формаўтваральнай часціц *толькі б*: *Толькі б матчыну сцежку дагнаць. // Толькі б з мамай – няхай перад смерцю* (Т. Бондар).

Зрэдку значэнне ўмоўнага ладу рэалізуецца з дапамогай кантэкстуальных сродкаў – пабочных слоў: *Жыццё як бы смяецца з яго!... А мо, і праўда – кінуць усё: прападзі яно прападам! – вярнулася зноў да Васіля. – Кінуць, ды з Ганнай!.. Куды вочы глядзяць!* (І. Мележ). На значэнне ўмоўнага ладу ўказвае форма інфінітыва *кінуць*, што ўжываецца без часціцы *бы*.

Значэнне ўмоўнага ладу можа выражацца з дапамогай злучніка *каб*, які выконвае сінкрэтычную функцыю. Ён выступае ў якасці сродку сінтаксічнай сувязі і паказчыка значэння ўмоўнага ладу адначасова: *Што? А, закусваць! (Раптам хутка.) Каб расолу* (І. Мележ).

Суб’ектыўная мадальнасць. Спосабы выражэння значэнняў суб’ектыўнай мадальнасці ў эліптычных канструкцыях не адрозніваюцца ад спосабаў выражэння падобнага значэння ў поўных сказах.

Мадальнае адценне **неабходнасці** выражаецца з дапамогай безасабова-прэдыкатыўнага прыслоўя *трэба* і рэалізуецца пераважна ў аднасастаўных безасабовых сказах з эліпсісам часткі выказніка: *Піліп ... ніводнага разу не крыкнуў. А на жонку іншым разам і трэба* (А. Дудараў); *На сілу трэба сілай!* (І. Мележ); *«Мелко! – сказаў Міканор Ларывону. Той нібы не бачыў, не чуў, ляніва шмякнуў пад ногі Міканору тэяню. – Глыбей трэба! Не меней як паўтары аршыны...»* (І. Мележ); *Яго (зерне) з цёплым дажджом у зямлю трэба* (А. Дудараў); *Лоб у лоб трэба і знянацку* (М. Матукоўскі). Такія эліптычныя канструкцыі маюць мінімальны кампанентны склад: безасабова-прэдыкатыўнае прыслоўе і акалічнасць спосабу дзеяння: – *Во што!* – сказаў Ляўчук, хапаючыся за аглоблю. – *Грэба паасобку* (В. Быкаў), часу: *Мне ноччу трэба* (В. Быкаў) або месца: *І мне, там часам, трэба дахаты...* (І. Мележ).

Мадальнае адценне **неабходнасці** выражаецца ў поліпрэдыкатыўных эліптычных канструкцыях: *Зіму пракантаваліся на печы, а вясной сямілі: трэба ў лес* (В. Быкаў); *Старшыня, родненькі! У мяне такая бяда, што з вока на вока трэба...* (А. Макаёнак); – *Як не палягчэе, трэба па знахарку...* – *У Юравічы трэба...* (І. Мележ); *Сказалі ж, праз грэблю трэба. Так жа казалі. А то – балота* (В. Быкаў).

Выражэнне мадальнага адцення можа быць абумоўлена *фармальна-граматычнымі* фактарамі. Зрэдку форма дапаўнення з суб’ектным значэннем указвае на мадальнае адценне **неабходнасці**: *Мне... адразу... // На іспанскі фронт... // У Мадрыд* (В. Таўлай); – *Ты ж застаешся тут, – кінуў ён на вёску. – А мне ў атрад* (В. Быкаў). Важную ролю ў дадзеным выпадку адыгрываюць фактары семантыка-сінтаксічнай спалучальнасці: форма і значэнне дапаўнення *мне*

прадвызначае форму эліпсаванага дзеяслова: сінтаксічная пазіцыя выказніка можа быць запоўнена састаўным дзеяслоўным выказнікам з мадальным адценнем неабходнасці.

Назіраюцца адзінкавыя выпадкі, калі мадальнае адценне неабходнасці рэалізуецца з дапамогай *далучальнай канструкцыі*. У такіх сказах мадальнае адценне парцэляванай канструкцыі праецыруецца на эліптычную: – *Галоўнае, да цёткі якой. Каб карміла, – напамніў Ляўчук* (В. Быкаў).

Пераважна з дапамогай безасабова-прэдыкатыўнага прыслоўя *можна* выражаецца мадальнае адценне **магчымасці**: *Дадуць жа некалі Валерыю кватэру. Колькі ж можна ў такой загарадцы чацвярым?* (А. Макаёнак); *Разумныя тады былі. Але як было жыць? Нагаваліся ў малазямеллі. Што можна было на двюх дзесяцінах з дзецьмі?* (В. Быкаў); *Можна было б тую, у якой рабіў, – прамовіў Васіль, надзяваючы світу напашкі. – Не ў сваты, каб у новай – Тая ж – як сіто, сыночак. Уся ў дзірках* (І. Мележ); *Што можна на такім трактары? Ды ўсё!* (А. Дзялендзік).

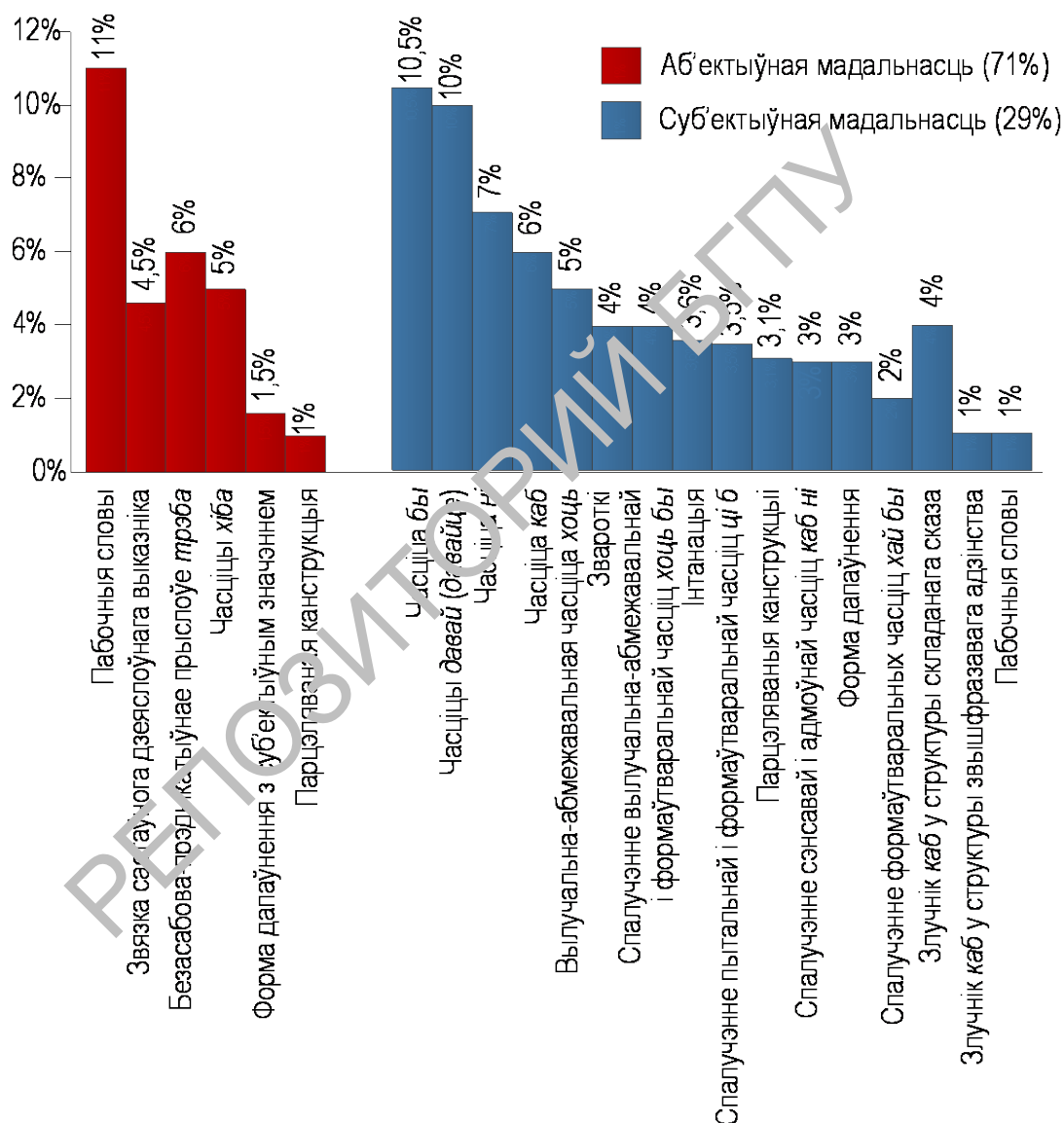
Мадальнае адценне **немагчымасці** ажыццяўлення дзеяння выражаецца безасабова-прэдыкатыўнымі прыслоўямі *нельга, немагчыма*: *Мяне спынілі: нельга нацянькі* (А. Разанаў); *Немагчыма столькі работы – за тыдзень. Рабочых мала* («Прыдняпроўская ніва»). У якасці паказчыка мадальнага адцення немагчымасці можа выступаць звязка састаўнага дзеяслоўнага выказніка ў спалучэнні з часціцай *не*: *Крыўдна: зноў не стрымаецца на поўдзень* (А. Дзялендзік). Падобныя канструкцыі змягчаюць прамое ўказанне на мадальнае адценне немагчымасці лексічным напаміненнем сінтаксічнай пазіцыі звязкі.

Зрэдку ў якасці паказчыка мадальнага адцення **няўпэўненасці** ў эліптычнай канструкцыі выступаюць часціцы: *Туды цяпер і не даехаць, і не дайсці. На верталёце хіба...* (М. Матукоўскі); *Да хутара пешишу не дайсці: размыла дажджамі. Хіба што – на кані* («Беларускі Усход»).

Розныя мадальныя адценні могуць рэалізавацца з дапамогай сінтаксічных сродкаў – *пабочных слоў*. Мадальныя словы звычайна выражаюць мадальнае адценне аднаго кампанента – эліпсаванага дзеяслова. Інтрадуктыўная сінтаксічная сувязь паміж паказчыкам граматычнага значэння і сказам дазваляе свабодна ўводзіць у сказ пабочныя словы, якія адносяцца да тыповых сродкаў выражэння сінтаксічнай мадальнасці ў сказах. Пабочныя словы могуць выражаць мадальнае адценне неабходнасці: – *За вёску, можа, у жытное, // Дзе ціша долы спавіла? – // Ага, за вёску. Так даўно я // У полі ноччу не была* (Н. Гілевіч); *«Можа – у хату», – запрасіла маладзіца, пільна ўглядаючыся ў незнаёмых людзей* (Янка Брыль), *упэўненасці: Я, вядома, – у атрад. Мне у вёсцы болей нельга* («Прыдняпроўская ніва»); *Вы, сапраўды, – на станцыю. Там зараз людна, ды і паліцаі сустракаюцца* (В. Карамзаў); *Настаўнік, зразумела, пра ўсё – бацьку* (Б. Сачанка), *няўпэўненасці: – Ты, мабыць, – у паліцыю? – запытаў старшыня, пазіраючы на*

Пятра (В. Быкаў); – *Вы, відаць, у школу?* – запытала нас маладзіца з дзіцём на руках (Я. Сіпакоў).

Эліптычным канструкцыям уласцівы розныя значэнні аб’ектыўнай і суб’ектыўнай мадальнасці (рысунак 4.2). Аб’ектыўная мадальнасць рэалізуецца ў значэннях загоднага і ўмоўнага ладу, суб’ектыўная – у розных мадальных адценнях. Значэнне мадальнасці выражаецца тыповымі і спецыфічнымі (уласцівымі толькі эліптычным канструкцыям) марфалагічнымі і сінтаксічнымі сродкамі.



Рысунак 4.2. – Катэгорыя мадальнасці: кампенсаторныя сродкі

У ходзе даследавання было прааналізавана 2290 адзінак (дадатак Д.1.2). Значэнні **аб’ектыўнай мадальнасці** найбольш часта выражаюцца: формаўтваральнымі часціцамі *бы* (*б*) (10,5 %), што выступаюць у якасці тыповага сродку пры ўтварэнні значэнняў умоўнага і загоднага ладу; часціцамі *давай*, *давайце* (10 %), якія з’яўляюцца паказчыкамі значэння загоднага ладу першай асобы

множнага ліку і спецыфічным сродкам для выражэння значэнняў загаднага ладу другой асобы адзіночнага і множнага ліку; адмоўнай часціцай *ні* (7 %), якая выступае спецыфічным сродкам выражэння значэнняў загаднага ладу ў канструкцыях з эліпісам дзеяслова (у поўных сказах на падобнае значэнне ўказвае форма дзеяслова); сэнсавай часціцай *каб* (6 %); вылучальна-абмежавальнай часціцай *хоць* (5 %); формаўтваральнымі часціцамі (2 %); спалучэннем вылучальна-абмежавальнай і формаўтваральнай часціц *толькі б* (4 %), пытальных і формаўтваральных часціц (3,5 %); сэнсавай і мадальнай часціц (3 %).

Пры камбінацыі гэтых паказчыкаў сказ набывае выразнае адценне пажадання ці або пабуджальнасці пры агульным значэнні загаднага ладу. Шматфункцыянальны характар часціц і іх спалучэнняў дазваляе выкарыстоўваць іх у розных функцыях, у тым ліку і для выражэння пэўных граматычных значэнняў.

Спецыфічным сродкам эксплікацыі значэння загаднага ладу выступаюць *звароткі* (4 %). Яны ўказваюць на названае значэнне ўскосна, канкрэтызуючы значэнне пабуджальнасці. Інтанацыйна-сэнсавое афармленне звароткаў дазваляе аддыферэнцыраваць аманімічныя формы эліптычных канструкцый са значэннем абвеснага і загаднага ладу.

Значэнне загаднага ладу выражаецца на аснове сінтаксічнага паралелізму ў спалучэнні са злучнікам *каб* у структуры *складанага сказа* (4 %) і структуры *звышфразавога адзінства* (1 %). Гэта абумоўлена здольнасцю злучніка спалучацца толькі з дзеясловамі загаднага ладу.

Спецыфічнымі, хоць і рэдкімі сродкамі выражэння мадальнасці выступаюць *інтанацыя* (3,6 %) – мадальнае значэнне пабуджальнасці, *парцэляваныя канструкцыі* (3,1 %), *форма дапаўнення* (3 %) з аб'ектным значэннем у форме роднага склону, якая дазваляе выразна размежаваць аманімічныя формы эліптычных канструкцый са значэннямі рэальнай (абвесны лад) і ірэальнай (загадны лад) мадальнасці, *пабочныя словы* (1 %) – мадальнае значэнне ўмоўнага ладу.

У якасці сродку выражэння значэнняў *суб'ектыўнай мадальнасці* часцей выступаюць: пабочныя словы (11 %); безасабова-прэдыкатыўнае прыслоўе *трэба* (5 %); звязка састаўнога дзеяслоўнага выказніка (4,5 %); радзей: часціца *хіба* (3 %); безасабова-прэдыкатыўнае прыслоўе *можна* (2,5 %); форма дапаўнення з суб'ектным значэннем (1,5 %); парцэляваныя канструкцыі (1 %).

Неабходна адзначыць, што суб'ектыўная мадальнасць у канструкцыях з эліпісам дзеяслова прадстаўлена пераважна тыповымі сродкамі. Да спецыфічных сродкаў выражэння мадальнасці адносяцца форма дапаўнення з суб'ектным значэннем і парцэляваныя канструкцыі. Адценні значэнняў мадальнасці ў канструкцыях з эліпісам дзеяслова экспліцыруюцца толькі сінтаксічна. Сукупнасць спосабаў і сродкаў рэалізацыі катэгорыі мадальнасці ў канструкцыях з эліпісам дзеяслова можна кваліфікаваць як сістэму значэнняў.